

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

CƏMİLƏ HƏSƏNAĞA QIZI BABAYEVA

**TÜRK DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏTLƏRİNİN DOSTLUQ,
QARDAŞLIQ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ QURULTAYLARINDA DİL
MƏSƏLƏLƏRİ**

5704.01- Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2016

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi opponentlər:

Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qətibə Vaqif qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_25_” “_____” 10 _____ 2016-cı il saat “_____”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” “_____” 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları türk xalqlarının milli oyanışına, özünüdərkinə böyük təkan oldu.

Qurultaylarda müxtəlif məsələlərlə yanaşı, dil məsələsi də ən öndə duran problemlərdən biri olmuşdur. Türkdilli xalqlar öz milli müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil və ortaq terminologiyanın yaradılması türk dünyası üçün aktual mövzuya çevrilmişdir. Bu problemlərin həlli yolunda qurultayda ilkin addımlar atılmışdır. Türk dilləri üçün latın qrafikası əsasında ortaq əlifba yaradılmış, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması üçün müəyyən elmi-təşkilati işlər görülmüş, terminlərlə bağlı təkliflər irəli sürülmüş, türk cümhuriyyətlərinin liseyləri üçün ortaq tarix və ortaq ədəbiyyat dərslikləri hazırlanmışdır. Bütün bu məsələlərlə bağlı hazırda ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılsa da, ortaq əlifba, ortaq terminologiya və ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması türkologiyanın aktual problemləri sırasındadır. Məhz bu baxımdan, qurultayların türkoloji aspektdən tədqiq olunması, Azərbaycan dilçiliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Eyni etnik kökə, ortaq tarixi keçmişə və milli mədəniyyətə sahib türk cümhuriyyətlərinin Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında bir araya gələrək ortaq dil, vahid əlifba, termin birliyi sahəsində apardığı işləri Böyük Atatürk siyasətinin davamı kimi qiymətləndirmək olar. Bu isə o deməkdir ki, mövzu türkoloji miqyasdan kənara çıxaraq, ümumən dil nəzəriyyəsi səviyyəsinə yüksəlir. Çünki qurultaylarda qaldırılan müvafiq problemlərin həllinə türkoloji dilçiliyin elmi və təcrübi imkanları daxilində yox, daha geniş linqvistik miqyasda baxılması lazım gəlir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında dil məsələlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Türk dilləri üçün ortaq əlifbanın, ortaq türk ədəbi dilinin və ortaq terminlərin yaradılması yollarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qurultaylarda müzakirə olunan dil məsələlərinin araşdırılması dissertasiyanın qarşısında əsas məqsəd kimi durmuşdur. Bu məqsədlə bağlı aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

– Qurultayın keçirilməsinin əsas və zəruri səbəblərini aydınlaşdırmaq;

- Qurultayda qəbul olunmuş ortaq əlifba məsələsinin elmi əhəmiyyətini qiymətləndirmək;
- Türk dünyası üçün ortaq ünsiyyətə xidmət edəcək dilin yaradılmasının mahiyyətini şərh etmək;
- Türk dilləri üçün ortaq terminologiyanın yaradılmasının yollarını göstərmək;
- Ana dili və onun tədrisi problemini araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında dil məsələləri ilk dəfə olaraq dissertasiya mövzusu kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur və tədqiqat işini bu səpgidə olan elmi araşdırmaların davamı hesab etmək olar. Bununla belə, praktik dilçiliyin məsələlərinə münasibətdə türkologiya (türk dilçiliyi) ilə ümumi dilçiliyin zəngin təcrübəsinin müqayisəsi, türk dilçilik təfəkkürünün ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə istifadə metodologiyasının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada qurultaylarda müzakirə olunan dil məsələlərinə ayrılıqda diqqət yetirilmiş, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və maraq doğuran ümumnəzəri məqamlar üzərində geniş dayanılmışdır.

Tədqiqatın əsas mənbələri:

Tədqiqat işində Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında dil məsələləri ilə bağlı Azərbaycan və Türkiyədə çap olunan faktik materiallardan, dövrü mətbuatdan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında ortaq əlifba məsələsinin araşdırılması.
2. Türk dünyası üçün ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması yolları.
3. Türk dilləri üçün ortaq terminlərin yaradılması məsələsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işini Türk dünyasını narahat edən dil problemlərinin ümumi dilçilik səviyyəsində araşdırılmasına həsr olunmuş elmi tədqiqatların davamı kimi qiymətləndirmək olar. Tədqiqat işindən çıxarılan nəticələrin bu səpgidə aparılacaq tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyəti var. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarının geniş tədqiq olunması bu qurultayların türk xalqlarının tarixindəki və türkologiyadakı yerinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Dissertasiyanın müddə və nəticələrindən türkologiyanın problemlərinin dil nəzəriyyələri kontekstində öyrənilməsində, xüsusi kurs və seminarlarda istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin müxtəlif konfranslardakı məruzələrində çap edilmiş, elmi-nəzəri məqalələrində əks olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi-nəzəri ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı açıqlanır, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vurğulanır.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Türk dünyasında ortaq əlifba məsələsi”** adlanır.

Tarix boyunca bizi bölüb-parçalayan düşmənlərimiz türk xalqları üçün müxtəlif dil və əlifbalar, ayrı-ayrı tarix, mədəniyyət və folklorlar yaratmışlar. Müxtəlif əlifbalardan istifadə edən türklər bəlkə də bu səbəbdəndir ki, bir araya gəlməkdə, ortaq dil yaratmaqda çətinlik çəkmişlər.

Türk dünyasının ortaq türkcə ətrafında birləşməsi üçün ilk növbədə, əlifba birliyi vacibdir. Bu əlifba bütün türk dünyasının ortaq səslərini ifadə edən bir əlifba olmalıdır. Əlifba birliyi olmadan bir-birimizi anlamaq olduqca çətin olar. Qarşılıqlı olaraq bir-birini anlamayan insanların digər sahələrdə birlik yaratmaları mümkün deyil. Əlifba məsələsi mədəni bir məsələ olmaqla bərabər, həm də ictimai məsələdir. Təəssüf ki, ortaq dil və ortaq əlifbayla bağlı işlər istənilən sürətlə inkişaf etmir. Dilimizin, ədəbiyyatımızın, soyumuzun və mədəni dəyərlərimizin bir olmasına baxmayaraq, biz türklər hələ də fərqli əlifbalarda oxuyuruq.

Tarixə nəzər saldıqda, Azərbaycan xalqının əlifbasının bir əsrdə üç dəfə dəyişildiyini, ərəbdən latına, latından kirilə, kirildən yenidən latın əlifbasına keçildiyini görürük.

XIX əsr türk maarifçiləri M.F. Axundov, Ə. Haqverdiyev, H. Zərdəbi, C. Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və s. şəxslər latın qrafikası əsasında türk əlifbasının yaradılması uğrunda mübarizə aparmışlar.

Ərəb əlifbası sırf ərəb dilinin səs xüsusiyyətlərinə uyğun yaradıldığından, türk dillərinin fonetik quruluşuna tamamilə yaddır.

Əlifbada cəmi 28 hərfin olmasına baxmayaraq, hərlər yazılış qaydalarına görə 108 işarədən ibarət idi. Yazıda böyük hərlər üçün xüsusi işarənin olmaması, oxşar hərlərin bir-birindən yalnız nöqtələrin sayına görə fərqləndirilməsi, saitləri ifadə etmək üçün bircə işarədən istifadə və s. kimi səbəblər ərəb əlifbasının tədrisində çətinliklər törədməklə yanaşı, xalqın maariflənməsinin qarşısını alırdı. 1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Lakin 2001-ci ilin 18-iyun tarixinə qədər həm kiril, həm də latın qrafikalı əlifbadan istifadə edilmişdir. 2001-ci ilin 18 iyununda Heydər Əliyev latın qrafikalı əlifbanın bərpası barədə sərəncam imzalamış, bununla da kiril əlifbasının işlənməsi dayandırılaraq, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilmişdir. Qəbul edilmiş yeni əlifba 30-cu illərin latın qrafikalı əlifbasından tamamilə fərqlənirdi.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev 9 avqust 2001-ci ildə “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman imzalamışdır.

Azərbaycan 1991-ci ildə kiril əlifbasından latın əsaslı əlifbaya keçdiyi halda, başqa türk xalqlarında dəyişmə prosesi ləng getmişdir. Məhz buna görə də, keçirilən qurultaylarda ortaq türk əlifbası məsələsi xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

1993-cü il mart ayının 21-23-də Türkiyənin Antaliya şəhərində keçirilən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin I dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı Dil-əlifba komissiyasının məruzəsi ilə başlamış və qurultayın yekun sənədlərindən də gördüyümüz kimi, ilk qurultayda, ilk səhifədə ortaq əlifba yerləşdirilmişdir. Bu əlifba 34 hərfdən ibarət olan türk əlifbasıdır. Hər türk cümhuriyyət və cəmiyyəti öz əlifbasını bu çərçivə əlifba içindən təsbit etməli; hərf sayı 34-ü keçməməklə hərlərin sıralanmasında bu tərtibə əsaslanmalı idi¹.

Həmçinin ortaq əlifba təsbit edilərkən, türk dillərində bir-birinin eyni olan səslər üçün eyni işarənin işlənilməsi prinsipi qəbul olunmuşdur. Bundan əlavə, bir səs üçün bir işarədən ibarət hərf sistemi qəbul edilməli, bir səs üçün iki hərf işlədilməməlidir.

Təəssüflər olsun ki, qəbul edilmiş latın əsaslı əlifbalarda bir sıra fərqlər görünməkdədir.

1. 1-9'uncu Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı. Komisyon Rapor ve Sonuç Bildirileri. Ankara: TÜDEV, 2006, s.3-4.

Ortaq əlifbaya ən sadıq qalanı Azərbaycandır. Bu əlifbanı Türkiyə əlifbasından fərqləndirən “Ə ə”, “Q q” və “X x” hərfləridir.

1993-cü il aprel ayının 12-də Türkmənistan, 1993-cü il sentyabr ayının 2-də Özbəkistan latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu türk cümhuriyyətlərinin qəbul etdiyi əlifbaya 34 hərfləli ortaqlıq əlifba arasında keyfi fərqlər vardır.

Türkmənistan “ı” yerinə “y”, “y” yerinə “y”, “c” yerinə “j” hərflərini qəbul etdi.

Özbəkistan isə bir tərəfdən “ş” və “ç” kimi hərflərin əvəzinə “sh” və “ch”-ni qəbul etmiş, bir tərəfdən də “a” ilə “o”-nu bir işarəylə göstərərək, iki fərqli hərfi birləşdirmişdir.

Əlifbalar arasında bu cür fərqlərin mövcudluğu birlikdən çox ayrılığa səbəb olur.

Azərbaycan, türkmən və özbəklərdən başqa qaqauzlar, qaraqalpaqlar, Kırım və Kazan tatarları da latın əlifbasına keçmək qərarı almışlar.

Bütün türk xalqlarının latın əlifbasını qəbul etməsi ortaqlıq türk dilinə gedən yolda atılacaq addımlardan biridir. Birliyimizi qorumaq üçün ortaqlıq əlifbamızı yaratmalıyıq. Türk xalqlarının əlifba probleminə dair müxtəlif toplantılar, simpoziumlar keçirilməsinə baxmayaraq, həmin problem bu gün də tam həllini tapmamışdır. Yalnız ortaqlıq əlifbamız yarandığı təqdirdə, ortaqlıq dilimiz də yaranacaq.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Ortaqlıq ünsiyyət dilinin yaradılması ilə bağlı qarşıda duran vəzifələr”** adlanır.

Sovet hakimiyyəti dövründə təkcə Azərbaycan türkcəsi deyil, bütün türk dilləri rus dilinin məhvədicisi təsirinə məruz qalmışdı. Bu dövrdə dövlət idarələrində, rəsmi yazışmalarda çox az hallarda istifadə edilən Azərbaycan dili təhsil sistemində də ikinci planda dururdu. Demək olar ki, bütün məsul vəzifələrdə çalışanların böyük əksəriyyətini ruslar, yaxud rusdilli məmurlar təşkil edirdi. Dövlət idarələrində, təhsil sistemində türk dillərinin sıxışdırılması bu siyasətin əsas tərkib hissəsi idi.

SSRİ imperiyası dağıldıqdan sonra Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan özünün suverenliyini və müstəqilliyini əldə edərək, ana dillərini rəsmi dövlət dili elan etdilər.

Türk dünyasında birliyin və qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün elm, texnika, mədəniyyət, təhsil, iqtisadiyyat, ticarət, turizm və maliyyə sahələrində olduğu kimi dil sahəsində də əməkdaşlığı gerçəkləşdirmək vacibdir.

Dil sahəsində birlik ortaqlıq türkcənin yaradılmasıyla mümkündür. Ortaqlıq türkcə türk xalqlarının siyasi və mənəvi birliyinin əsas göstəricilərin-

dəndir. Ortaq türkcə vasitəsiylə bütün türkdilli xalqlar bir-birilə daha yaxşı ünsiyyət qurar, mədəniyyətlərimizin inkişafında böyük rol oynaya bilər. Bu baxımdan çağdaş türk xalqları arasında mənəvi-psixoloji və mədəni birliyə nail olmaq üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması vacibdir.

Müasir dövrdə ortaq türkcənin yaradılması üçün hər cür imkan və şərait vardır və bu yolda hər bir türk öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməlidir.

Təəssüflər olsun ki, indiyədək keçirilən bir sıra toplantılarda ortaq türkcənin yaradılması haqqında edilən çıxışlardan savayı, ciddi bir fəaliyyət hələ də mövcud deyil.

Türk xalqlarının hamısı yekdilliklə birliyin vacibliyini qeyd etsələr də, söz ortaq türkcəyə gəldikdə, hər biri ya öz dilini, ya da türk dilləri əsasında yeni bir dilin yaradılmasını təklif edir. Bununla da fikir müxtəlifliyi, dil fərqliliyi ortaq türkcənin yaranmasına üstün gəlir.

Müxtəlif problemlərin müzakirə edildiyi Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında da türk dünyası üçün ortaq türkcənin yaradılması fikri dilçilərin sız-sız üzərində durduğu məsələlərdən biri olmuşdur.

Bütün türk dünyası dilçiləri qarşısında duran əsas məqsəd türk dünyası məkanında ortaq ədəbi türk dilinin formalaşmasına və bu dilin beynəlxalq dil statusu almasına nail olmaqdır.

1993-cü il mart ayının 21-25-ində Antalyada keçirilən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin birinci qurultayında Bəxtiyar Vahabzadə çıxış edərək ortaq türkcə ilə bağlı bu sözləri söyləmişdi: “Yavaş-yavaş ortaq dilə doğru getməliyik. Əlbəttə bu, bir ilin, beş ilin, on ilin işi deyil. Bu uca məqsədə ayrı-ayrı elmlərin ortaq terminologiyasını yaratmaqla başlamalıyıq düşüncəsindəyəm. Arzu edirəm ki, nəvələrimiz və onların övladları bizim kimi bir-biriylə rus dilində və ya başqa bir dildə deyil, ortaq türk dilində danışsınlar”¹.

Bu mövzu bir sıra qurultaylarda, konfranslarda, müzakirə olunmasına baxmayaraq, bu haqda hələ də fikir ayrılığı mövcuddur.

Nizami Cəfərov ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasının müxtəlif yollarını göstərmişdir:

¹ Bahtiyar Vahabzadə. Vatan Millet Anadili. Ankara: AYK. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s.101.

1) müasir texnikanın-elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik formalar seçilir, komplektləşdirilir və ümumtürk ədəbi dili kimi istifadəyə təqdim edilir;

2) müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş) ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir;

3) müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş, ortaq anlaşma üçün ən yararlısı) seçilir, üzərində daha bir yüngül ümumləşdirmə əməliyyatı aparılır və ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir;

Nizami Cəfərov üçüncü variantı məqbul hesab edərək, Türkiyə türkcəsinin ortaq ünsiyyət üçün münasib olduğunu qeyd edir¹.

Ortaq türk dili dedikdə, türk xalqları arasında beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi işlənə bilən dil nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, Sovetlər imperiyasında rus dili 130-dan artıq millətə, azsaylı xalqlara və etnik qruplara millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmişdir.

Nizami Cəfərov qeyd edir ki, “Ümumtürk ədəbi dili hamı üçün deyil – hər bir türk öz dilində danışsın, yazsın... Ancaq müəyyən səviyyə var ki, orada ortaq (ümumtürk xarakterli) ünsiyyət qaçılmazdır”².

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayının Dil və mədəniyyət komissiyası iclasında ortaq ünsiyyət diliylə bağlı məsələyə xüsusilə geniş yer verilmiş, mövzuyla bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Qurultayda ortaq türk dilinin yaradılmasından danışarkən, bir qrup dilçilər ümumi ədəbi türk dili üçün türk dillərindən birinin əsas götürülməsini, başqa qrup dilçilər isə türk dilləri əsasında yeni bir dil yaradılması fikrini irəli sürmüşlər.

“Müasir dövrün dil mənzərəsi və ortaq türkcə problemləri” adlı məqaləylə qurultayda çıxış edən Ağamusa Axundov uluslar və millətlərarası ortaq türkcə kimi türk xalqlarının dillərindən birinin seçilməsinin tərəfdarı olduğunu qeyd etmişdir. O, bu seçimin obyektiv şərtlərə əsaslanmasını, yəni, dilin işlənmə sahəsini, yayım və öyrənilmə imkanlarını həmin dildə danışanların sayını, fonetik və qrammatik quruluşun asanlığı-çətinliyi kimi amillərin nəzərə alınmasını doğru sayır.

Ağamusa Axundov qeyd edir ki: “Türk xalqları üçün çeşidli türk dilləri əsasında yeni bir dil yaratmağa əsla lüzum yoxdur. Belə bir yapma,

¹ Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Elm, 2007, s.118-119

² Yenə orada, s. 119

süni dilin uğur qazanacağına ümid etmək də çətinidir. Ona görə ki, ilk öncə heç bir milli əsası və ənənəsi olmayan belə dillər, adətən, cansız və ölü olur; cansız dillərin aqibəti isə adətən, uğursuzluqla qurtarır”¹.

Firudin Ağasıoğlu da qurultaydakı “Uluslararası ortaq türk dili” ilə bağlı çıxışında ortaq türkcənin canlı türk dillərindən biri üzərində qurulmasını, konkret Türkiyə türkcəsinin ortaq dil üçün əsas götürülməsini irəli sürmüşdür. O, qeyd etmişdir ki: “Ortaq türk dilinin işlənməsi üçün öncə ortaq dilin xüsusiyyətləri ayırd edilməli, qarşıya çıxan problemlər türk xalqlarının elm adamları tərəfindən birlikdə həll olunmalıdır. Ortaq dil, əlbəttə, süni dil ola bilməz, o, canlı türk dillərindən biri üzərində qurulmalıdır. Tarixdə bunun örnəyi olmuşdur. Orta çağlarda iki türk ədəbi dili – oğuz (türk) dili və çığatay dili bütöv Avrasiyaya yayılmış türk xalqlarının ortaq ədəbi dilləri idi”².

Mütəxəssislərin başqa bir qismi, ortaq türk dili üçün türk xalqlarının işlətdiyi dillərin sintezi olan süni bir dilin yaradılmasının tərəfdarıdır. Bu dilçilərin fikrincə, beynəlxalq ünsiyyət dili olaraq mövcud türk dillərindən birinin əsas alınması bu dilin digər türk dövlətlərinin dillərindən üstün olması deməkdir.

Məsələn, Özbəkistan MEA-nın akademiki Bəxtiyar Kərimov hesab edir ki, “Ortaq türkcə heç bir türk ləhcəsinə bənzəməyəcək, amma hamısına yaxın olacaq. Çünki ortaq türk dili hər ləhcənin bir sintezi olacaq, hər ləhcədən irəlində olan yenilikləri özündə cəmləşdirəcək. Başqa tərəfdən xalq öz dilini və dil xəzinəsini gələcək nəslə təhvil vermək zorundadır. Nəticə olaraq da insanlığın ortaq xəzinəsi təqdim olunmalıdır. Beləcə hər xalq özü missiyasını yerinə yetirmiş olur. Bu vəziyyətdə heç bir xalq - “mən öz dilimi yaşatmıram, yarı yolda buraxıb başqa dili seçdim” - deyə üzülməyəcək”³.

Metin Karaörs Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayındakı çıxışında ortaq türk dilinin yaradılması ilə əlaqədar bildirir ki: “Ortaq türk dilinin yaranması iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər. Bunlardan biri, üst dil, ikincisi isə alt dildir. Bunlardan birincisi ünsiyyət dilidir. Bu dil böyük dövlətlər arasında istifadə edilən dildir. Bu üst dilin yaranması üçün Oğuz dilinin dörd böyük şöbəsi olan Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, türkmən türkcəsi, qaqauz

¹ Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı. /Məruzələr, çıxışlar və qəbul olunmuş sənədlər. 17-19 noyabr 2007/ Bakı: “Yurd” NPB, 2008, s.278.

² Yenə orada. s. 289-290.

³ Yenə orada, s. 285.

türkcəsindən meydana gələcək ortaq bir dil, digər türk şivə və ləhcələrdən yaranacaq. Ancaq ortaq üst dil yaranarkən, alt dillərdə hər kəs öz ölkəsində öz şivəsində danışacaq. Bu, məhəlli, yerli, digər türk dillərinin ortadan qalxacağı demək deyildir. Onlar vaxtı gəldikdə bəlkə də bu üst dilin tərkibində əriyəcək, yox olacaqlar. Ancaq üst dil dövlətlərarası şəkildə istifadə edilən bir dildir”¹.

Göründüyü kimi ortaq türkcənin yaradılması ilə bağlı alimlər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, ortaq türk dili digər türk ləhcə və dillərinin işlədilməsinə mane ola bilməz. Hər bir dil yaşamaq və inkişaf etmək haqqına sahibdir. Məhz buna görə də ortaq türkcə dedikdə, uluslararası türkcə başa düşülməlidir.

Fikrimcə, yeni bir dil yaratmaqdan, mövcud olan dilin qiymətini bilmək daha yaxşıdır. Süni bir dili yaşatmaq və o dilin beynəlxalq statusunu rəsmiləşdirmək mümkün deyil.

Türkiyə türkcəsi ortaq ədəbi dil olmaq imkanına malikdir. Türk dilləri içərisində Türkiyə türkcəsinin ən çox inkişaf etmiş bir dil olması, başqa türk dillərinə nisbətən bu dildə danışanların çoxluq təşkil etməsi kimi amillər də buna imkan verir.

Hesablamalara görə dünyanın yeddi müstəqil dövlətində və ona qədər digər regionunda 270 milyondan çox türkdilli əhali yaşayır. Türk dilləri ailəsi bu dillərdə danışan adamların sayına görə dünyada beşinci yeri tutur. Türkiyə Cümhuriyyəti əhalisinin sayına görə bütün türk dövlətləri, qurumlar və topluluqlar arasında birinci yeri tutur. Türkiyə türkləri sayca ən çox olan türk xalqıdır. Onların sayı 100 milyona çatır. Həmçinin dünyada yaşayan 50 milyon azərbaycanlının da Türkiyə türkcəsini yaxşı anlaması bu dilin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsinə şərait yaradır.

Bundan əlavə, ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması üçün türk dövlət və cəmiyyətləri Türkiyə türkcəsini öyrənməklə yanaşı, hər sahəyə aid lüğətlər hazırlamalı, türk dünyasını əhatə edən ortaq ədəbiyyat antologiyası tərtib etməli, eyni zamanda, bütün sahələr üzrə ortaq terminlərin yaradılmasına nail olmalıdır.

Ortaq türk dili probleminin həlli məsələsinə kömək edə biləcək ən mühüm işlərdən biri də orfoqrafiya ilə bağlıdır. Türk dilləri üçün ortaq orfoqrafik prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi və onların həyata keçirilməsi qarşıda duran vacib məsələlərdəndir.

¹ Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı. /Məruzələr, çıxışlar və qəbul olunmuş sənədlər. 17-19 noyabr 2007/ Bakı: “Yurd” NPB, 2008, s. 286-287.

Ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması ilə əlaqədar KİV sahəsində də bir sıra işlər görülməlidir. Bu məqsədlə türkdilli xalqların ümumi televiziya kanalı yaradılmalı, informasiya mübadiləsinə geniş yer verilməli və bu istiqamətdə konkret əməli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qurultaylarda ümumtürk kanalının yaradılması müzakirə edilən əsas məsələlər sırasında olmuşdur.

Qurultay hər cümhuriyyət və cəmiyyətlərin milli kanallarında Türkiyə türkcəsi ilə münasib saatlarda yayımlar aparılması üçün lazımı təşəbbüslər göstərməyi və Türkiyə türkcəsinin ortaqlıq ünsiyyət dili ola bilməsi üçün ortaqlıq TV proqramlarına geniş yer verməyi, ayrıca daha əvvəlki qurultaylarda istəklə olaraq yer alan ortaqlıq radio və televiziyanın yaradılmasını qərara almışdır.

Türkdilli xalqların bir araya gəlməsi, türk birliyinin yaranması, münasibətlərin inkişafı baxımından televiziya və radionun xidmətləri əvəzsizdir. Ortaqlıq radio və televiziya verilişlərinin yayımlanması türk xalqları arasında ünsiyyətin yaxşılaşdırılması baxımından vacibdir.

Afad Qurbanov ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün birinci növbədə ümumtürk lüğətinin; ikinci ümumtürk əlifbasının; üçüncü türk dillərinin öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır.

O qeyd etmişdir ki, ümumtürk lüğətinin məqsədi müasir türk dillərindəki fərqli sözləri bütövlükdə əks etdirmək, onların əsas mənalərini və məna çalarlarını düzgün və ətraflı açıqlamaqdan ibarət olmalıdır. Daha çox qarşılaşdırma metodu əsasında yaradıla biləcək bu tipli lüğət canlı türk dillərini əhatə edib, qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırmağa xidmət göstərməlidir. Bundan əlavə, latın qrafikası əsasında ümumtürk əlifbasının yaradılması ümumtürk ədəbi dilinin meydana gəlməsini reallaşdırmağa biləcəkdir.

Ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasında hər bir türkdilli xalqın təhsil sistemində türk dillərinin tədrisinə geniş yer vermək mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən “Türk dilləri” fənninin tədrisinə başlamaq vacibdir. Bu fənnin məzmununda ayrı-ayrı müasir türk dilləri haqqında məlumat, onların oxşar və səciyyəvi dil xüsusiyyətləri və s. məsələlər verilə bilər¹.

M.N.Çobanov türk xalqlarının və onların ədəbi dillərinin birliyini reallaşdırmağın bir neçə yolunu göstərir. O qeyd edir ki, türk xalqlarının birliyi və gələcəyi naminə hamılıqla yeni vahid əlifba sistemə keçilməsi bir tarixi zərurət kimi meydana gəlmişdir. Türk ədəbi dillərinin birliyinə

¹ Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı: Nurlan, 2004, s.183.

doğru ilk addım müasir türk dillərinin hamısı üçün latın qrafikalı vahid əlifba sisteminin yaradılması və tədricən həmin əlifbaya keçilməsindən ibarət olmalıdır.

Alimin fikrincə, türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru elmi istiqamət götürmək üçün “Ümumtürk tarixi”nin öyrənilməsi, “Ümumtürk dillərinin tarixi” kursunun yaradılması, vahid əlifba sistemində qəzet və jurnalların təsis olunması vacib məsələlərdəndir.

Bütün bunlardan əlavə alim, türk ölkələri arasında humanitar elmlər üzrə vahid Elmi Əlaqələndirmə Mərkəzinin yaradılmasının, “Böyük ümumtürk ensiklopediyası”nın, “Ümumtürk dilinin izahlı lüğəti”nin, “Müasir türk dillərinin qarşılıqlı lüğəti”nin, “Türk dillərinin ümumterminoloji lüğəti”nin və s. lüğətlərin hazırlanmasının, türk xalqlarının mənəvi-mədəniyyəti sahələrində tədbirlərin həyata keçirilməsinin, xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələr yaradılmasının türk xalqlarının soykökünə qayıtması və onların tarixi birliyinin bərpası yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəyini qeyd edir¹.

Ortaq türk dili məxrəcinə gəlmək türkdilli xalqların mədəniyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi, türk xalqları arasında əlaqə və münasibətlərin genişləndirilməsi baxımından vacibdir.

Ortaq türkcə kimi Türkiyə türkcəsinin fəaliyyəti heç də digər türk dillərinin inkişafdan qalması demək deyil, hər kəs öz ölkəsində öz dilində danışa bilər, öz dilini müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilər. Sadəcə Türkiyə türkcəsi türk xalqları arasında qurulacaq tədbirlərdə ünsiyyət rolunu oynamağa xidmət edəcək.

Unutmamalıyıq ki, ortaq türkcənin yaradılması ayrı-ayrı bütün türk dövlətlərini möhkəmləndirəcəyi kimi, birliyimizi, varlığımızı daha yaxşı göstərəcəkdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Türk dillərində orta q terminologiyanın yaradılması”** adlanır.

Azərbaycan xalqı ərəb, fars, daha sonra rus xalqları ilə sıx əlaqədə olduğundan dilimizdə bu dillərdən gələn alınma söz və terminlərin çoxluq təşkil etməsi təbii dır.

Azərbaycan dilində elə ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri vardır ki, bu terminləri artıq əcnəbi terminlər hesab etmək olmaz. Bu terminlərin

¹ Çobanov Mədəd. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı: “Təhsil” ELM, 2008, s.14-32.

böyük əksəriyyəti dildə çoxdan işlənib, özünə yer etmiş sözlərdir. Məsələn, isim, fel, zərf, sait, samit, məsdər, nöqtə, vergül, mötərizə və s.

Azərbaycanda ərəb dili elm, din, şəriət dili kimi fəaliyyətdə olduğundan, ailə-məişət, dini-mərasim, elm, siyasət, hüquq, dövlət, tibb, fəlsəfə, coğrafiya və s. sahələrə aid ərəb sözləri lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Ərəb və fars mənşəli terminlərə əsgər, mühasirə, kəşfiyyat, qəsidə, qəzəl, qətnamə, mülk, qanun, musiqi, tədqiqat, məvacib, ticarət, qafiyə, rüsum, elm, sənaye, təlim, vəkalətnamə, mühəndis və s. sözləri misal göstərmək olar.

“Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin tərkibinə ərəb və fars sözləri, demək olar ki, keçməmişdir. Bu da ictimai-siyasi amillərlə şərtlənir. Ərəb-fars sözlərinin bir qismi həmin dillərə məxsus şəkilçilərlə dilimizə keçmişdir. Lakin bir qismi Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edərək yeni sözlərin meydana gəlməsində iştirak etmişdir”¹.

XIX əsrdə artıq Şərq dillərindən gələn sözlər azalmağa başlamış, rus dilindən və bu dilin vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlər çoxluq təşkil etmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ictimai-siyasi, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq, yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. Bu terminlərin əsas hissəsini Avropa mənşəli sözlər təşkil edir. Azərbaycan dili ingilis, alman, fransız, italyan, ispan və s. dillərlə birbaşa təmasda olmadığından, həmin terminlər rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuşdur. Rus dili Avropa dilləri ilə Azərbaycan dili arasında bir növ vasitəçi rolunu oynamışdır. Bu səbəbdən dilimizə rus dilinin özündən də ictimai-siyasi və elmi-texniki tərəqqi anlayışı ilə bağlı olan sözlər keçmişdir. Məsələn, departament, biznes, biznesmen, market, sponsor, kassir, *seyf*, *salon*, *restoran*, *salat*, *futbol*, *qalstuk*, *bankrot*, *investor*, *bank*, *depozit*, *korporasiya*, *auksion*, *auditor*, *klip*, *şou*, *market*, *marketing*, *prodüссер*, *dizayn*, *şoumen* və s. sözlər Avropa mənşəli alınmalara misal ola bilər.

Professor Nizami Cəfərov qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə sovet dövründə bir sıra rus alınmalarının milli tələffüzə uyğunlaşması daha əvvəlki dövrlərin təcrübəsindən gəlir və vaxtilə rus dilinə keçmiş türk mənşəli sözlər rus dili ilə müxtəlif türk dillərinin leksik kontaktını asanlaşdırır. Bununla belə, xüsusilə sovet dövründə rus dilinin

¹ Xudiyev N.M Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları: sovet dövrü, Bakı: API, 1987, s.37-38.

ümumittifaq ünsiyyət vasitəsi səlahiyyətindən sui- istifadə olunmuş, türk ədəbi dillərinə, o cümlədən Azərbaycan türk ədəbi dilinə heç bir tarixi əsası olmadan külli miqdarda rus və Avropa sözləri doldurulmuşdur¹.

Tarixə nəzər saldıqda, türk dilinin (Osmanlı türkcəsinin) Osmanlı imperatorluğu dövründə əvvəlcə, ərəb və fars dillərinin, XIX əsrin ortalarından başlayaraqsa fransız dilinin təsirinə məruz qaldığını görürük.

Osmanlı ölkəsində XVI əsrə qədər sadə türk dilində danışılmışdır. İlk əsərlərin dili də sadə xalq türkcəsindədir. Lakin XIV əsrdə az da olsa ərəb və fars kəlmələri ilə farsca tərkiblərin türk dilinə daxil olduğu görülməkdədir. XV yüzillikdə bu artım çoxalmış, XVI yüzillikdə cümlənin əsas quruluşunun türkcə qalmasına baxmayaraq, ünsürlər türkcə olmaqdan uzaqlaşmışdı.

Osmanlıların İstambula yerləşməsiylə saray həyatı ətrafında inkişaf edən ədəbi dil, ərəb və fars dillərinin təsiri altında qalaraq əvvəlki sadəliyini itirmişdi.

Osmanlılar dövründə, XV əsrdən başlayaraq, imperatorluğun süqutuna qədərki müddət ərzində saray çevrəsi, din xadimləri, mədrəsə təhsili almış ziyalılar, şair və yazıçılar yalnız yuxarı təbəqəyə məxsus osmanlıca adlanan bir yazı dili yaratdılar. Xalqın danışdığı dili olaraq istifadə etdiyi, Anadolu türkcəsi bu ziyalılar tərəfindən ibtidai, qaba türkcə olaraq qəbul edilmirdi. Bu dövrdə qanun, yazışma, elm, şer və ədəbiyyat dili kimi türkcə, öz gücünü itirmişdi. Osmanlı ziyalısı türkcəni elm, fəlsəfə və ədəbiyyat dili olmağa layiq görmürdü. Türkcənin kənarlaşdırıldığı bu dövrdə ərəb və fars sözləri istifadə etmək böyük bacarıq hesab olunurdu. Ərəb və fars dillərindən gələn sözlər tez bir zamanda mənimsənilir, hətta iki dilin qrammatik qanunları da dilə daxil olunurdu. Beləliklə, osmanlıca adlanan ərəb, fars və türk dillərinin qarışığı olan, xalqın anlamadığı bir yazı dili yaranırdı. Türkcə sözlər getdikcə unudulurdu. Ziyalı təbəqənin istifadə etdiyi, yazı dili olaraq rəsmi yazışmalarda inkişaf etmiş osmanlıca, artıq xalq danışığı dilindən çox fərqlənirdi.

Osmanlı dövründə fəlsəfə və elm terminlərinin çoxu, əsasən, ərəb dilindən alınma idi. Çünki ərəb dili islam dünyasının elm dili idi və Osmanlı dövlətinin islam birliyi siyasətini dəstəkləmək kimi bir məqsəd güdürdü. İslam mədəniyyətinə uyğun olaraq, ərəb dilini elm dili kimi istifadə etməyin vacibliyini vurğulayan Osmanlı ziyalısı üçün türk dili “çoban dili” idi və incə mənalar ifadə edə bilməzdi. Yaxşı təhsil almış bir

¹ Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm, 2007, s.100.

osmanlı, türk dilindən əlavə ərəb və fars dillərini danışmasa da oxuyub, yaza bilirdi.

XVIII əsr Osmanlı Dövləti üçün yeniliklər əsri oldu. Bu əsrdə Osmanlı Dövlətinin Avropaya baxışı dəyişdi. Avropanın elm və texnologiyasına maraqlar artdı. Osmanlı Dövlətinin bir çox sahədə Avropadan geri qalması XVIII yüzillikdə demək olar ki, hər kəs tərəfindən qəbul edilirdi. Bunun nəticəsi olaraq, XIX yüzilliyin ortalarından, yəni Tənzimatdan (1839) II Məşrutəyə (1908) qədər olan dövrdə Osmanlı Dövlətinin çeşidli qurumlarında Qərbə yönəlmə hərəkatlarına başlanıldı.

XIX yüzilliyin sonunda ölkədə ingilis, fransız, alman, amerikan, rus, italyan məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərin əsas məqsədi Osmanlı dövlətində öz dilini və dinini yaymaq idi.

Osmanlı dövlətinin son səksən ili mədəniyyət sahəsində, dilin sadələşməsi və yeni əlifbanın qəbuluyla bağlı müzakirələrlə keçmişdi.

“Türk Dil Qurumu” yaradıldıqdan sonra, Atatürkün rəhbərliyi ilə üç “Türk Dil Qurultayı” keçirilmişdir. I Qurultaydan sonra, 1933-1934-cü illərdə dildə “özləşmə” hərəkatı, yəni türk dilinin leksik tərkibi əcnəbi sözlərdən, xüsusilə ərəb-fars söz və ifadələrindən təmizlənməyə başlanmışdı.

Türkcənin inkişafı, zənginləşdirilməsi və özləşdirilməsinin təməlini təşkil edən “Dil inqilabı”nın türk milləti üçün daşdığı əhəmiyyəti böyükdür. Dil inqilabının başladığı 1932-ci ildə türk dilinin lüğət fondundakı milli sözlərin miqdarı cəmi 35 faiz idi. Bu dövrdə, təkcə ərəb və fars deyil, bütün əcnəbi köklü sözlərin türkcə qarşılıqları dilin müxtəlif dövrlərinə aid mənbələrdən, Anadolu şivə və ləhcələrindən toplanaraq, inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılmışdır. Həmçinin türk ləhcələrinin araşdırılması da türk dilinin söz xəzinəsinə qardaş türk ləhcələrindən sözlərin qatılmasına kömək etmişdir.

Atatürkün başladığı türkcələşdirmə fəaliyyətinə termin mövzusu da daxildir. O, terminlərin də türkcə olmasının tərəfdarı idi və türk uşaqlarının asanlıqla qavraya biləcəyi terminlərlə təhsil almasını qarşıya məqsəd qoymuşdu. Tədrisin, məhz türkcə terminlərlə yazılmış kitablarla aparılmasını mədəniyyət sahəsində mühüm bir hadisə hesab edirdi. Elm, texnika, yaradıcılıq sahələrindəki yeni terminlərin dilin öz kök və şəkildələrindən yaradılması türk dilinin bir elm dilinə çevrilməsinə yol açmışdır. Atatürkün bu sahədə də rəhbərlik etməsi, hündəsi terminlər üzərində çalışaraq, ərəb terminlərinə türkcə qarşılıqlar tapması dil sahəsindəki işləri daha da sürətləndirmişdir. Onun dilə qazandırmış olduğu

açı, üçgen, kesiy, teğət... kimi bir çox yeni terminlər bugün də istifadə edilməkdədir.

1924-cü ildə “Təşkilat-i Esasiye Kanunu”nun “Anayasa” olaraq dəyişdirilməsi, 1935-ci ildə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının proqram və nizamnaməsinin yeni termin və sözlərlə təchiz olunması hüquq dilinin də türkçələşdirilməsi yolunda bir dönüş yaratmışdı.

Ömrünün son altı ilini türkcənin özləşməsinə həsr edən Atatürkün dilə bu qədər əhəmiyyət verməsi, türk diliylə əlaqədar məsələlərdə həssas davranması səbəbsiz deyildi. Ölkə və millət birliyi öncəliklə, dil birliyi ilə mövcud ola bilərdi. Atatürk bu inqilabla xalqın öz dilində təhsil almasına yol açmış, xalqla ziyalılar arasındakı anlaşılmazlıq aradan qaldırılmışdı.

Atatürkün dillə bağlı işlərə əhəmiyyət verdiyi illərdə, dilin öz axınına buraxılmasını müdafiə edən osmanlıca tərəfdarlarının “nəsillər arası anlaşılmamazlığa səbəb olur” kimi fikirləri öz nəticəsini 1980-ci ildən sonra verməyə başladı. Onlar Osmanlıca həsrətini əks etdirən bir lüğət nəşr etdirməklə türkcənin özləşməsi və zənginləşməsinin tərəfdarı olmadıqlarını bildirdilər. Hələ elm və texnologiyadakı sürətli inkişaf əlaqədar yaranan minlərcə ərəb köklü yeni terminlər olduğu kimi türkcəyə daxil oldu. Dildən atılan bir çox sözlərin yerinə qərb dillərindən və xüsusilə ingilis dilindən alınan yeni-yeni sözlər istifadə edilməyə başlandı.

Məlumdur ki, alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, fonetik xüsusiyyətlərini gətirir. Halbuki, əcnəbi dillərdən gələn terminlərin Azərbaycan dilində qarşılıqları vardır, ya da türk dilləri bunları qarşılıyacaq yaradıcı imkanlara malikdir.

Hər hansı bir dilin elm dili olması üçün, əvvəlcə o dilin beynəlxalq səviyyədə elm və texnologiya sahəsindəki termin və ifadələri qarşılıyacaq söz xəzinəsinə sahib olması mütləqdir.

Azərbaycan dilinin quruluşu elmi terminləri qarşılıyacaq xüsusiyyətə malikdir. O öz-özünü kökündən yarada bilən, işləndikcə zənginləşən bir dildir. Qrammatik xüsusiyyətlər baxımından, Azərbaycan dili qədər düzgün qaydalarla təchiz edilmiş başqa bir dil yoxdur.

“Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən, ən əvvəl, ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək

lazımdır”¹.

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında əsas mənbə kimi türk dillərindən istifadə edilməkdədir. Bu dövrdə dildə özləşmə, yəni alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması prosesi müşahidə olunur. Sovet dövründə türk dillərinin uzun müddət bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlər yaratmışdır. Lakin eyni soydan gələn, eyni tarixi, dili və mədəniyyəti paylaşan türk dövlətləri ilə 1990-cı ildən sonra iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələrin inkişafı dilimizə qonşu türk dillərindən, əsasən də Türkiyə türkcəsindən külli miqdarda terminlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Hal-hazırda müstəqil Azərbaycan, türkmən, qazax, özbək və qırğız xalqları ilə Türkiyə arasında əlaqələrin həcmi və intensivliyi durmadan artmaqdadır. Hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı, bu qohum dillərin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərir. Tarixi-mədəni, iqtisadi-siyasi, təhsil, diplomatik, beynəlxalq və s. sahələrlə bağlı söz alıb, söz verirlər.

Ayrı-ayrı türk dillərindən, həmçinin qədim türk mənbələrindən bütün türk dünyası üçün anlaşılacaq sözlər və terminlər alınaraq, əcnəbi terminlərin qarşılığı kimi istifadə oluna bilər.

Dilimizi xarici dillərin təsirindən qorumaq, inkişaf etdirib, zənginləşdirmək üçün onu şüurlu bir şəkildə öz qayda və qanunlarına uyğun olaraq istifadə etməliyik.

Təbii ki, türk dillərinə əsaslanaraq, ortaq terminlər yaradarsaq, dilimizə daxil olan əcnəbi söz və ifadələrin qarşısını almaq asanlaşar. Bunlara qarşılıq tapmazsaq Azərbaycan dilində düşünə bilmərik və əcnəbi dillərin türk dilləri üzərindəki hökmranlığı daha da artmış olar. Bu gediş türk dillərinin inkişaf edib zənginləşməsinin qarşısını almaqla yanaşı, türk elminə və mədəniyyətinə də mənfəət təsir göstərər.

Müstəqillik qazandıqdan sonra, türk dövlətləri arasında ortaq ünsiyyətə xidmət edəcək dilin yaranması zamanın tələbinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə atılacaq ilk addımlardan biri ortaq əlifbaya nail olmaqdırsa, digəri ortaq terminologiyanın yaradılmasıdır.

Uzun müddət bir-birindən ayrı düşmüş türk xalqlarının yaxınlaşması üçün, ilk növbədə, onların dillərinin yaxınlaşması vacib şərtidir. Türk dillərinin yaxınlaşması üçün bu dillərin lüğət tərkibində ortaqlıq yaratmaq lazımdır.

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s.64-65.

Dil birliyi üçün ortaq terminlərin yaradılması qarşıda duran vacib şərtlərdəndir.

Terminləri türk mənşəli söz köklərindən yaratmaq lazımdır. Türkcənin bir elm dili kimi inkişafı bundan aslıdır.

Türk xalqlarının soykökünə qayıtması və terminologiya sahəsində birlik əldə olunması üçün ortaq termin sözlüklərinin hazırlanması böyük rol oynaya bilər. Bu baxımdan, türk dillərindəki terminləri ehtiva edən ortaq türk terminoloji lüğətlərin nəşr edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu terminləri istifadə edən Türk dünyası ölkələri bu sahədə də yaxınlaşmış olar və beləliklə, türk dilləri arasında birlik bir qat daha güclənər.

1993-cü ildən etibarən keçirilən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında türk dünyasını narahət edən məsələlər, onların həlli yolları, ortaq türkcə problemləri əsas mövzuya çevrilmişdir. Keçirilən qurultaylar zamanı türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması müzakirə olunan əsas məsələlər sırasında olmuşdur.

Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı terminlərlə bağlı bir sıra qərarlar qəbul etmişdir.

I qurultayda Dil-Əlifba komissiyası, türk dillərində terminləri birləşdirmək məqsədiylə ayrı bir terminoloji iclasın qurulması və terminoloji komissiyanın yaradılması fikrini irəli sürmüşdü.

Türk dövlət və cəmiyyətlərinin IV dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında Hüquq komissiyası türk dövlətləri arasında hüquq sahəsində də termin birliyi yaratmaq üçün “Türk ləhcələri hüquq terminləri lüğəti”nin hazırlanmasını qərara almışdır¹.

Bundan əlavə, qurultay qərarları içərisində təhsil terminologiyasında ortaqlığı təmin etmək məqsədilə ortaq ixtisas komissiyasının qurulması, həmçinin türk dünyasında dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, texnika və idman kimi müxtəlif sahələrə aid mümkün olduqca ortaq terminlərin yaradılması fikri yer almaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2007-ci il noyabr ayının 17-dən 19-dək Bakıda keçirilən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında təhsil və elm adamları ortaq terminologiyanın yaradılmasına dair tövsiyə və təkliflərini irəli sürmüşlər.

¹ 1-9-uncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı. / Komisyon Rapor ve Sonuç Bildirileri. / Ankara: TÜDEV, 2006, s.97.

Dil birliyi üçün ortaq terminlərin yaradılması haqqında deyilənləri qısaca belə ümumiləşdirmək olar:

1.Ortaq terminlər milli mənşəli olmalıdır.

2.Termin yaradıcılığında əsas mənbə kimi türk dillərindən istifadə edilməlidir.

3.Türk dövlətlərinin çoxunda işlədilən eyni bir termin seçilməlidir.

4.Ortaq terminoloji lüğətlər hazırlanmalıdır.

Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması dil birliyimizin əsas göstəricisidir. Söz yaradıcılığının bütün uğurlu yollarından faydalanıb, dilimizə yeni ortaq terminlər qatmalıyıq.

Tədqiqatdan aşağıdakı əsas nəticə əldə edilmişdir:

1.Türk dövlət və cəmiyyətlərinin birinci dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında qəbul edilmiş 34 hərfdən ibarət olan əlifba bütün türk dünyasının ortaq olaraq faydalana biləcəyi əlifbadır. Bu əlifba bütün türk dünyasının ortaq səslərini ifadə etdiyindən hər türk cümhuriyyət və cəmiyyəti öz əlifbasını bu çərçivə əlifba içindən təsbit etməli; hərf sayı 34-ü keçməməklə, hərflərin sıralanmasında tərtibə əsaslanmalıdır.

2.Türk dillərində bir-birinin eyni olan səslər üçün eyni işarə işlənilməlidir. Bundan əlavə, bir səs üçün bir işarədən ibarət hərf sistemi qəbul edilməli, bir səs üçün iki hərf işlədilməməlidir.

3.Ortaq türk dili probleminin həlli məsələsinə kömək edə biləcək ən mühüm işlərdən biri də orfoqrafiya ilə bağlıdır. Türk dilləri üçün ortaq orfoqrafik prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi və onların həyata keçirilməsi qarşıda duran vacib məsələlərdəndir.

4.Dil sahəsində birlik ortaq türkcənin yaradılmasıyla mümkündür. Ortaq türkcə türk xalqlarının siyasi və mənəvi birliyinin əsas göstəricilərindəndir. Ortaq türkcə vasitəsiylə bütün türkdilli xalqlar bir-biri ilə daha yaxşı ünsiyyət qurar, mədəniyyətlərimizin inkişafında böyük rol oynaya bilər. Bu baxımdan çağdaş türk xalqları arasında mənəvi-psixoloji və mədəni birliyə nail olmaq üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması vacibdir.

5.Türkiyə türkcəsi ortaq ədəbi dil olmaq imkanına malikdir. Türk dilləri içərisində Türkiyə türkcəsinin ən çox inkişaf etmiş bir dil olması, başqa türk dillərinə nisbətən bu dildə danışanların çoxluq təşkil etməsi kimi amillər bu dilin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsinə şərait yaradır.

6.Ortaq türkcə kimi Türkiyə türkcəsinin fəaliyyəti heç də digər türk dillərinin inkişafdan qalması demək deyil, hər kəs öz ölkəsində öz dilində danışa bilər, öz dilini müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilər. Sadəcə Türkiyə

türkcəsi türk xalqları arasında qurulacaq tədbirlərdə ünsiyyət rolunu oynamağa xidmət edəcək.

7. Türk dövlət və cəmiyyətləri arasında təşkil edilən yığıncaqlarda, başqa dillərin əvəzinə ünsiyyət dili olaraq, türk dilindən istifadə edilməsinə diqqət yetirilməlidir.

8. Türk dövlətlərinin təhsil sistemində Türkiyə türkcəsinin tədrisi dəstəklənməlidir.

9. Ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması ilə əlaqədar KİV sahəsində də bir sıra işlər görülməlidir. Bu məqsədlə türkdilli xalqların ümumi televiziya kanalı yaradılmalı, informasiya mübadiləsinə geniş yer verilməli və bu istiqamətdə konkret əməli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Münasibətlərin inkişafında radio və televiziyanın rolu olduqca böyükdür. Ortaq radio və televiziya verilişlərinin yayımlanması türk xalqları arasında ünsiyyətin yaxşılaşdırılması baxımından vacibdir.

10. Terminologiya sahəsində birlik əldə olunması üçün elmin müxtəlif sahələrinə aid ortaq terminoloji lüğətlər hazırlanmalı, terminlərin milli mənşəli olmasına diqqət yetirilməlidir. Qonşu türk cümhuriyyətlərində işlənməkdə olan ənənəvi türk sözlərinə üstünlük verilməsi zəruridir. Ayrı-ayrı türk dillərindən, həmçinin qədim türk mənbələrindən bütün türk dünyası üçün anlaşılacaq sözlər və terminlər alınmalıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Türkiyədə dil siyasəti // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal 4(70), Bakı-2009, s.120-123.

2. Ortaq əlifbaya gedən yol // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal 5(71), Bakı-2009, s.86-88.

3. Ortak iletişim dili // “Kültür evreni” Uluslararası sosyal bilimlər dergisi № 5, Ankara-2010, s.65-70.

4. Türk xalqları qurultaylarında dil məsələləri // “Filologiya məsələləri” № 6, “Elm və Təhsil” Bakı-2010, s.96-102.

5. Türk dillərində ortaqlıq terminologiyasının yaradılması // “Türkologiya” Beynəlxalq Elmi jurnal №1 yanvar-mart, Bakı-2011, s.69-75.

6. Azərbaycanda dil siyasəti // “Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” № 1/2011, Bakı-2011, s.3-7.

7. Türk dövlət və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarında termin məsələsi // “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI respublika elmi konfransının materialları” Bakı-2012, s.75-78.

8. “Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması” // “Şərq filologiyasının aktual problemləri” Respublika elmi konfransının materialları, Bakı-2011, s.111-113.

9. К вопросу о создании общего языка общения в тюркоязычном мире. Гілея. Науковий вісник збірник наукових праць. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. ВГО Українська академія наук. Київ-2016, випуск 106 № 3, с. 295-297.

**Языковые проблемы в съездах дружбы, братства и
сотрудничества тюркских государств и общин**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа под названием «Языковые проблемы в съездах дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и общин» состоит из введения, трех глав, результата и списка литературы.

В части «Введение» диссертации раскрывается актуальность темы, ее научная новизна, цели и обязанности, методы, теоретическое и практическое значение.

Диссертационная работа посвящена одной теме - общему алфавиту, общей терминологии и вопросу создания общетюркского литературного языка.

В исследовательской работе особое место отведено языковым проблемам, обсуждаемым на съездах, особо подчеркивались моменты, имеющие специфическое значение и вызывающие интерес.

Первая глава называется «Вопросы алфавита в тюркском мире». В данной главе повествуется о проблемах алфавита, которые имеют большое значение для единства тюркских народов.

Принятие латинского алфавита всеми тюркскими народами является одним из мер, предпринятых на пути, ведущему к общему тюркскому языку. Несмотря на проведение различных собраний, симпозиумов, посвященных проблеме алфавита, эта проблема остается нерешенной до наших дней. Вторая глава диссертации называется «Обязанности, предстоящие в связи с созданием общего языка общения».

Данная глава повествует о создании средства общего общения между тюркскими республиками. Добиться формирования общего литературного тюркского языка и получения этим языком статуса международного языка является главной целью, стоящей перед лингвистами тюркского мира в съездах дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и общин. На съезде выдвигаются различные мнения о создании общего тюркского языка и раскрываются предстоящие задачи.

Третья глава диссертации называется «Создание общей терминологии в тюркских языках». В данной главе рассказывается о создании общих терминов на основе тюркских языков. Если достижение общего алфавита является одним из первых шагов, сделанных на пути создания языка, который будет использоваться для общего общения, то второй шаг - это создание терминологии. Общие термины должны быть национального происхождения, в качестве главного источника в создании терминов должны использоваться тюркские языки.

Затем представлен результат, полученный от исследовательской работы, и сделан такой вывод, что необходимо создать алфавит, который будет служить общему общению между тюркскими республиками, и терминологию, основывающуюся на тюркских языках.

**Language issues in the friendship, brotherhood and partnership
congresses of Turkic states and societies**

SUMMARY

Dissertation called "Language issues in the friendship, brotherhood and partnership congresses of Turkic states and societies" consists of introduction, three chapters, conclusion and list of references.

Actuality of the topic is explained in the "Introduction" part of the dissertation, scientific innovation, purpose and responsibilities, methods, theoretical and practical importance are emphasized.

The dissertation is devoted to an actual topic - to the issue of formation of common alphabet, terminology and Turkish literary language. Language issues discussed in the congresses was paid attention in the research work as well as moments of special importance and interest.

First chapter is called "Issue of common alphabet in the Turkic world". This chapter deals with alphabet problem that is important for the unity of Turkic people.

Adoption of Latin alphabet by all Turkic nations is one of the steps to the Turkic language. Although holding various meetings, symposiums on alphabet problem of Turkic nations this problem is not solved completely today. Second chapter of the dissertation is called "Challenges related to the formation of common communication".

This chapter deals with the formation of common communication means that is important among independent Turkish Republics. Main aim of the linguists of Turkic world in the congresses of friendship, brotherhood and partnership of Turkic state and societies is to achieve formation of common literary Turkic language in the Turkic world as well as get international status.

Different thoughts were put forward related to the formation of common Turkic language and responsibilities were explained in the congress. Third chapter of the dissertation is called "Formation of common terminology in the Turkic languages". Based on the Turkic languages in this chapter formation of common terminology is dealt with. As one of the actions is to achieve common alphabet for formation of the language serving to common communication another is to create common terminology. Common terminology will be of national source and Turkic

languages should be used as main source in the term formation. Conclusion of obtained from research work is given at the end and came to conclusion that formation of common alphabet to create the language serving common communication among Turkic states and terminology based on Turkic languages is important.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ДЖАМИЛЯ ГАСАНАГА КЫЗЫ БАБАЕВА

**ЯЗЫКОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СЪЕЗДАХ ДРУЖБЫ,
БРАТСТВА И СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ
И ОБЩИН**

5706.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2016